

MESTERSÉGE: ERŐSZAK

Jörg BABEROWSKI: *Az erőszak terei*. Fordította GYŐRI László.
Európa, Budapest, 2019. 302 oldal, 4599 Ft

Az olvasó érezze magát rosszul! A berlini történész-professzor új könyvének borítóján álló felütés igaz: zavartságot, gyomorgörcsöt, dühöt, undort és nem kevés tehetetlenséget érezhet az ember e könyv olvasásakor. Meg azt, hogy a címválasztás és az irányadó mottónak szánt mondat zseniális marketingfogás. A könyv elkelt.

Ismerve a szerző munkásságát, s a magyar nyelven eddig sajnos csak egyetlen megjelent könyvét, a Sztálin erőszakuralmáról szóló *Felperzselt földet*, tudjuk, hogy az erőszak a legkevésbé sem szélsőséges jelenség, nem a társadalom „üzemi balesete”, hanem a gyarló emberi lélek feneketlen mélységének kivetülése, amely mindig úgy cselekszik, ahogy egy adott helyzetben és adott cselekvési térben elvárják tőle. A tárgyához végtelen nézőpontból közelítő szerző nem provokálni akar, sokkal inkább rámutatni a megtörtént valóság botrányos és felfoghatatlan voltára.

Ijesztő az az egyveleg, amelyet a különböző 20. századi mézárásokból „kevert” számunkra. Akik belépnek az erőszak terébe, elkövetőkké válnak – így ragadhatnánk meg a könyv esszenciáját, ám rögtön a leegyszerűsítés hibájába esnénk. Hogyan lesz az átlagemberből erőszak-végrehajtó, miért engedelmeskedik olyan erőszakmestereknek, mint Hitler és Sztálin? Létezik olyan, hogy az „erőszak törvénye”? A modern erőszakformák zárt pályáiról érkező, a kollektív erőszak eltérő logikáiról kevésbé beszélő szerző nem ért egyet azokkal a szociológusokkal, akik hisznek az ember emberségében, azokban, akik megtagadják a parancsot vagy összeomlanak, de nem válnak erőszaktevővé. Azaz nem hisz a választás szabadságában, mert szerinte külső erőszak hatására az ember feladja döntési autonómiáját, végső esetben a személyiségét is. Megérteti a racionális erőszak fogalmát (parancsra vagy ideológiai vakságból cselekedni).

Létezik-e olyan civilizációs folyamat, amely képes mérsékelni az agressziót?

Jörg Baberowski nem a lágy hangú tudományos diskurzusairól ismert. A sztálinista terrorról írt munkái relevánsak, megkerülhetetlenek. Az 58 éves, történelem és filozófia szakon végzett professzor a diplomamunkáját a cári Oroszország autokráciája és igazságszolgáltatása közti összefüggésekből írta. Doktori értekezésében ugyanezt a témát vitte tovább. Első, nemzet-

közi szinten jegyzett sikerkönyve, a 2003-ban megjelent *Vörös terror* az erőszak-trilógia első darabja. A második, a *Felperzselt föld* fontos tézise, hogy a sztálini terror nem önmagában a bolsevik ideológia következménye volt, hanem Sztálin személyiségéből fakadt: az erkölcsi nihilizmusából és a gyilkolás beteges élvezetéből. Ezért a munkájáért kapta meg 2012-ben a lipcsei könyvvásár legjobb szak-könyvért járó díját. Sztálin módszereit és uralmát a maffia működési mechanizmusához hasonlíttja, mivel az az állandó lélektani nyomásgyakorlásra alapult. Nem elhanyagolható hűbéres elvtársai mentális készítése sem, akik a ve-

zérhez hasonlóan úgy nőttek fel, hogy együtt éltek az erőszakkal. Az 1917-es „nagy októberi szocialista forradalomként” kanonizált bolsevik puccsot megelőző illegitimitásban, majd az azt követő polgárháborúban szinte valamennyi bolsevik bűnelkövető elszenvetője volt valamilyen erőszaknak, illetve maga is végrehajtott terrorcselekedeteket, mielőtt a hatalom belső körébe jutott volna. Az erőszakhoz fűződő közvetlen fizikai viszonyuk tette alkalmassá őket ellenfeleik gátlástalan meggyilkolására és a diktátor által gyakorolt lélektani nyomás permanens elviselésére.

A trilógia harmadik kötete a 2015-ben a Fischer Kiadónál publikált *Az erőszak terei*. Az erőszak természetét vizsgálva Baberowski kijelenti, hogy az „erőszak terei” azok a helyszínek, ahol sajátos logika szerint az

emberek kiélik kegyetlenségüket – bárhol és bármikor, nem rendszerhez és személyhez kötöttek. Maga az erőszak az, ami eldönti, hogy miképpen cselekszünk, nem pedig a világról alkotott elképzeléseink. Nála az erőszaknak nincs ideológiája. Ezért a megállapításáért több kritika is érte hazájában. Az erőszak tereinek logikáját az erőszak formálja, az ember pedig ennek engedelmeskedik. Az erőszak felkelti túlélési ösztönünket. Ebből következik az a paradox helyzet, hogy bizonyos szituációkban még az alapvetően békés emberek is erőszaktevővé válnak. Saját édesapja példáját hozza fel bizonyágul, aki sokszor elmesélte neki gyerekként, hogyan lőtt ki amerikai tankokat a világháború alatt.

Mindenki másképpen reagál az erőszak élményére. „Ezt csak ember bírja ki – ököre belepusztult volna” – írta naplójában gróf Andrássy Borbála 1951-ben, a kitelepítésekor. Egy négygyerekes édesanyja, akinek legidősebb fia ötödik éve Szibériában fogoly, második fia külföldre menekült, lánya Olaszországban, Antal fia pedig a népi demokrácia hadseregében szolgál Pálinkás néven. Egyetlen családban az erőszak megannyi formája!

Nagyon sokszor a tetteket is traumatizálja az erőszak, sokaknak rémálmaik vannak, míg mások a gyilkolást munkaként, elvégzendő feladatként fogják fel, és nyugodtan együtt tudnak élni tetteik emlékével. A szerző több példát hoz erre. Többek között feleleveníti, hogy 1945-ben, amikor a britek elérték Bergen-Belzsent, Josef Kramer, a koncentrációs tábor parancsnoka nem próbált megszökni, hanem szívélyesen fogadta és körbevezette őket, sőt elmagyarázta nekik azt is, hogy alkalmanként verni kell a foglyokat, vagy löni rájuk, mert másképp nem lehet fenntartani a rendet. Kramer „nem vette észre, hogy a gyilkolás és ütlegetés ideje lejárt” – olvassuk ennek magyarázatát. Számára érthetetlen volt, hogy a táborba lépő britek nem hulladéknak tekintik a holttesteket, és másképp gondolkodnak a moralitásról, mint a nemzetiszocialisták. Kramer még a bíróság előtt is ártatlannak vallotta magát. Mások, mint például Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka, érzékelték az átalakulást, és azzal magyarázták a tetteiket, hogy parancsra cselekedtek, s ha ők nem, akkor mások tették volna meg ugyanazt helyettük.

Oskar Gröning, Auschwitz könyvelője bocsánatot kért négy évvel ezelőtti perében. 2015-ben a Lüneburgi Tartományi Bíróság bűnösnek találta 300 ezer magyar áldozat meggyilkolásában való bűnsegédletben. Gröning családja Hitler elkötelezett híve volt. 12 évesen már belépett a Stalhelmbe, majd hét éven át volt a Hitlerjugend tagja. Az SS-be önként jelentkezett, mert tetszetek neki az egyenruhás tisztek. Életéről Ödön von Horváth *Istentelen ifjúsága* jut eszembe: a '30-as évek német fiatalja füttyült az emberre és gyűlölt mindent, ami gondolkodás. Gép akart lenni; csavar, kerék, bunkó, szíj, muníció. Baberowski ezt a jelenséget az erkölcsi referenciakeret eltörlődésének nevezi, aminek a következménye, hogy egy bizonyos idő után az egyén és a többség is elhiszi, hogy normális az, ami máskor és másutt tiltott.

Az igazán ijesztő az, hogy az emberek mindenhez hozzá tudnak szokni. A sztálini Szovjetunió az egyik

legháborzongatóbb példa arra, ahogy az ember képes hosszú éveken keresztül berendezkedni az erőszak terében, és megtanul együtt élni az erőszakkal. Hozzászokik a szolidaritás megszűntéhez. Ahogy Hannah Arendt mondta – akire munkáira hivatkozik a szerző –, az emberek egy ilyen helyzetben atomizálódnak, hagyományos társadalmi kötelekeik felbomlanak. A terrornak pusztító hatása van a terror utáni társadalomra is – ezt az oroszok példáján jól láthatjuk; legszembetűnőbb Szvetlana Alekszijevice Nobel-díjas regényében (*Elhordott múltjaink*. Európa, 2015). Az erőszak- és konfliktuskutatás köztes tudományterületén Baberowski inkább a szociológiát és a filozófiát hívja segítségül, állításai alátámasztásául vagy következtetései megalapozásaként. A politológiát, jogot, pszichológiát, kriminológiát kerüli. A szépirodalomból is csak az említett fehér orosz írónt idézi. A legfeltűnőbb hiány azonban, az I. világháborús tapasztalat elemzésének elhagyása.

A történelem első nagy iparosított háborúja a katonákat és a civileket az erőszak borzalmas megtapasztalásával szembesítette, s ezen sokan nem tudtak felülkerekedni. A katonáorvosok már néhány héttel a harcok megkezdése után leírták, hogy egész századok szenvedtek sírógörcstől, hányingertől, idegességtől. Verdun vagy a Podóliai-hátság lövészárkaiban az emberek a pokol kínjait élték át. George Mosse amerikai történész találó lényeglátással állapította meg, hogy 1914 és 1918 között az emberi viselkedés brutalizálódott (*Fallen Soldiers*. 1990). A háború vak erőszaka kulturális fordulóponthoz vezetett; olyan lényekké formálta a lövészárkokban és fogolytáborokban megtört férfiakat, aminek árát a polgári lakosság, a régi-új társadalmak fizették meg. A koncentrációs táborok világa a féktelen erőszak termése, azé, amely brutalizálta az európai viselkedésformákat, ugyanúgy, ahogy a paramilitáris tevékenység formáját öltő politikai erőszak 1917 és 1923 között. Ebbe tartozik a különböző politikai ideológiák nevében végrehajtott forradalmi és ellenforradalmi erőszakhullám is. Térbeli eloszlását a vereség tudatállapota és mozgósítóereje határozta meg. Az állam főszereplő volt; a tömeges és szervezett erőszakcselekmények főrendezője. Majd ugyanez az állam fogja vissza, semlegesíti vagy éppen alkalmazza tovább az erőszakot. Ez az alaptényező, „Európa őskatasztrófája” hiányzik Baberowski könyvéből.

Nyugtalanítóan koherens módon érvel azonban a modern társadalom erkölcsi relativizmusa ellen. **Az általa tartott görbe tükörben rosszul érezzük magunkat – és elgondolkodunk jelenkorunk Európájának szellemi viszonyain.** A felvilágosodás óta egyeduralgó, konszenzusokra építő észhasználat, a társadalmat megegyezésekben elgondoló nézet embertani alapállása a mai napig az, hogy az ember sem más, mint „a természet kísérleti úton teljesen még fel nem tárt szelete” (Johann Baptist Metz). Ezzel szemben a keresztény ember- és társadalomtan a történelmet passióként, az ártatlanul szenvedők, a vesztesek néma sikolyaként fogja fel, amelyben minden emberi szenvedésnek *konkrét arca* van. Baberowski a vallási, hitbéli erőszakértelmezést szintén kihagyja a könyvéből. Helyette osztja,

bár nem mondja ki, az euro-darwinisták („fehér győztesek”) fejlődésmitoszt, amely azt a látszatot kelti, hogy az idő minden sebet begyógyít, miközben csak az emlékezés és emlékeztetés felelősségét hárítja egy megfoghatatlan erőre. A kereszténység ezzel szemben nem eurocentrikus, egyetemessége túlmutat Európa öntetzelgő szenvedés-ontológiáján és mindenre legyintő esztétikáján.

Arra a laikus kérdésre, hogy „hol volt az Isten Auschwitzban?” (vagy a Gulagon, vagy napjainkban Nigériában vagy Szíriában), a válasz az, hogy ott volt minden egyes agyonkínzott férfiban és nőben, gyermekben és öregben, és velük együtt szenvedett.

Ilyen érzékeny témáról remek érzékkel és gondos figyelemmel írni nemcsak bátor teljesítmény, hanem rendkívüli szolgálat is. A vizuális kultúra kellős közepén különösen fontos, hogy az embert feszítő kérdésekben újra felfedezzük a szót, a könyv erejét. Még akkor is, ha nincs happy end, nincs felszabadulás, a civilizáció nem győzte le az erőszakot, mert béke idején is számolni kell vele. A humanizmus csak annyiban optimalizálta az embert, hogy felelőssé tette a cselekedeteiért. Az erőszak terei ma is léteznek, a fenevad csak alszik. „Nem a legyőzésében kell reménykedünk, hanem abban, hogy uralkodni tudunk rajta” – vonja le a végső morális konklúziót a szerző.

B. VARGA JUDIT

Erőszakos tér – Felkelők a Köztársaság téri (ma II. János Pál pápa tér, VIII. kerület) pártház ostroma után (Fortepan)